

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – מגילה, עמ' 126-138

שיעור ח

מקרא מגילה ומתנות לאביונים בפורים משולש

(מגילה ד ע"ב)

הקדמה

א. מחלוקת רבה ורב יוסף

1. תוספות: רב יוסף הוסיף על טעמו של רבה

2. רמב"ם: כדברי רבה "ודלא כרב יוסף"

ב. ירושלמי: עיני עניים תלויות ב"ד ובט"ו באדר

סיכום

הקדמה

במשנה (ב ע"א) ובתוספתא (א, ב) נאמר שאם פורים חל בשבת, אין קוראים מגילה בשבת, אלא באחד מהימים שלפני שבת – חמישי או שישי. בגמרא (ד ע"ב) נימק רבה שאין קוראים מגילה בשבת "גזירה שמא יטלנה בידו וילך אצל בקי ללמוד, ויעבירנה ארבע אמות ברשות הרבים". בנימוק זה נימק רבה גם מדוע אין תוקעים בשופר בראש השנה שחל בשבת, ומדוע אין נוטלים ארבעה מינים בחג הסוכות בשבת. בהמשך הוזכרו בגמרא גם דברי רב יוסף: "מפני שעניניהן של עניים נשואות במקרא מגילה". העניים מודעים לכך שמקבלים מתנות לאביונים ביום שקוראים בו מגילה, ובשבת אי אפשר לתת להם את המתנות.

נעניין בדברי רבה ורב יוסף, ונרחיב במחלוקת הראשונים – תוספות והרמב"ם ומפרשיו, אם רב יוסף הוסיף על דברי רבה, או שרב יוסף חלק על רבה, ומה הן ההשלכות המעשיות בעקבות כך. נעניין גם בדברי הירושלמי בסוגיה.

א. מחלוקת רבה ורב יוסף

במשנה (ב ע"א) נכתב:

חל להיות ערב שבת כפרים מקדימין ליום הכניסה, ועיירות גדולות ומוקפות חומה קורין בו ביום.

לפי המשנה כשי"ד באדר חל ביום שישי, וט"ו באדר חל בשבת, גם היושבים בערים מוקפות חומה קוראים מגילה ביום שישי, י"ד באדר. בגמרא (ד ע"ב) מובאת תוספתא (א, ב) שחולקת על האמור במשנה:

חל להיות בערב שבת, כרכין המוקפין חומה מקדימין ליום הכניסה, ועיירות גדולות קורין בו ביום.

לפי התוספתא היושבים בערים מוקפות חומה מקדימים לקרוא ביום הכניסה – ביום חמישי, י"ג באדר. מוסכם על המשנה והתוספתא שאם ט"ו באדר חל בשבת, אין קוראים מגילה בשבת. בגמרא (שם) נאמר:

דכולי עלמא מיהא מגילה בשבת לא קרינן. מאי טעמא?
אמר רבה: הכל חייבין בקריאת מגילה, ואין הכל בקיין במקרא מגילה, גזירה שמא יטלנה
בידו וילך אצל בקי ללמוד, ויעבירנה ארבע אמות ברשות הרבים. והיינו טעמא דשופר, והיינו
טעמא דלולב.

רב יוסף אמר: מפני שעניניהן של עניים נשואות במקרא מגילה.

לפי רבה הנימוק לאיסור לקרוא מגילה בשבת הוא בשל החשש שמא אדם יעביר את המגילה ארבע
אמות ברשות הרבים,¹ וכטעמו שאין תוקעים בשופר בשבת (ראש השנה כט ע"ב) ושואין נוטלים
ארבעה מינים בשבת (סוכה מב ע"ב-מג ע"א).²

לפי רב יוסף הטעם הוא שנותנים מתנות לעניים ביום שקוראים בו מגילה, ואם יקראו בשבת
העניים יפסידו, ולכן מקדימים וקוראים מגילה לפני שבת. הגמרא ציינה ראייה לדבריו מהתוספתא
(א, ד). להלן התוספתא במלואה:

מקרא מגילה... מקדימין ולא מאחרין... אע"פ שאמרו מקדימין ולא מאחרין, קורין את
המגילה, וגובין ומחלקין בו ביום, שאין עיניהם של עניים נשואות אלא ליום מקרא מגילה,
שנאמר "והימים האלה נזכרים ונעשים" (אסתר ט, כח) לקיים את השמחה בזמנה.

הגמרא (ד ע"ב – ה ע"א) ציטטה רק את ההתחלה של התוספתא, ודנה באמור בה:

תניא נמי הכי: "אף על פי שאמרו כפרים מקדימין ליום הכניסה, גובין בו ביום ומחלקין בו
ביום".

"אף על פי שאמרו? אדרבה, משום דאמרו הוא!

אלא: הואיל ואמרו שכפרים מקדימין ליום הכניסה גובין בו ביום ומחלקין בו ביום, מפני
שעניניהם של עניים נשואות במקרא מגילה. אבל שמחה אינה נוהגת אלא בזמנה.

כשי"ד או ט"ו באדר חלים בשבת בני הכפרים יקדימו ויקראו ביום חמישי, אם כי התוספתא איננה
עוסקת דווקא במקרים אלו, אלא בהלכה העקרונית באיזה יום נותנים מתנות לאביונים כשבני
הכפרים הקדימו וקראו מגילה ביום הכניסה, למשל כשי"ד או ט"ו באדר חלים ביום שישי.
כך הסביר הרב יום טוב בן אברהם אלשבילי (הריטב"א, ד ע"ב) את הראיה מהתוספתא:

תניא נמי הכי. פירוש לאו דתניא דלהוי טעמא דלא קרינן מגילה בשבת כדרב יוסף, דהא ליכא
במתני'. אלא דתניא כוותיה שיש טעם שעניניהם של עניים נשואות למקרא מגילה לחוש לה
ודכוותה בתלמודא.

¹ דברי רבה הללו בנוגע למגילה נזכרו בגמרא (ד ע"א) גם בקשר להלכה שאמר רבי יהושע בן לוי, שכשפורים
חל בשבת שואלין ודורשין בענייניו של יום: "מהו דתימא: נגזור משום דרבה? קא משמע לך". הגזירה
מיוחסת לרבה, אך לפי המדרש (שכל טוב בראשית פרק כב) זו גזירה שגזרו אנשי כנסת הגדולה: "אמר
רבי זירא: גזירה הוא דגזרו אנשי כנסת הגדולה על השופר ועל הלולב ועל המגילה שלא לנהוג בשבת
שמא יוליכם אצל בקי ללמוד עניינם, אי נמי ברכותיהן, ויעבירם ארבע אמות ברשות הרבים, נמצא מחלל
את השבת". הרי"ף (ב ע"ב-ג ע"א בדפי הרי"ף) כתב שההלכה שאין קוראים מגילה בשבת נאמרה לאחר
החורבן, כי בזמן הבית כשהיו בקיאים "בקביעא דירחא" קראו מגילה בשבת, וכן תקעו בשופר בשבת
ונטלו לולב בשבת. הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (מרומי שדה, מגילה ב ע"א, ד ע"ב; ראש השנה
כט ע"ב; סוכה מג ע"ב; ביצה יח ע"א) דן במקורות אלו.

² על תקיעת שופר בשבת ראה בהרחבה בספרי: "תקיעת שופר בשבת במקדש, במדינה ולאחר החורבן",
באר יהודה – ראש השנה, עמ' 422–443; על נטילת ארבעת המינים בשבת ראה בהרחבה בספרי: "נטילת
ארבעת המינים בשבת", באר יהודה – סוכה, עמ' 318–331.

מהתוספתא אפשר ללמוד שאם היו קוראים מגילה בשבת העניים היו מפסידים את המתנות שנועדו להם, כי מחלקים מתנות לאביונים ביום שקוראים בו מגילה, ובשבת אי אפשר לתת להם את הכסף. כוונת דברי התוספתא: "אין... אלא..." שרק ביום שקוראים בו מגילה מחלקים מתנות לעניים, כי רק בתאריכים אלו מצפים העניים לקבל את המתנות שלהם.

כאמור לעיל, רבה נימק בטעם שלו גם את האיסור לתקוע בשופר בשבת, ואת האיסור ליטול ארבעה מינים בשבת. רב יוסף לא אמר דבר בנוגע להלכות אלו ובנוגע לנימוקו של רבה, אלא רק בהקשר של מקרא מגילה בשבת.³ האם רב יוסף הוסיף עוד נימוק או שהוא חלק על רבה? ואם הוא חלק, מה הן ההשלכות המעשיות של המחלוקת? להלן נעיין בדברי התוספות ובדברי הרמב"ם ומפרשיו שדנו בשאלה זו.

1. תוספות: רב יוסף הוסיף על טעמו של רבה

התוספות (ד ע"ב ד"ה ורב יוסף) כתבו:

על כרחך צריך לומר דרב יוסף לא פליג אטעמיה דרבה, דהא גבי שופר ולולב ליכא טעמא אחרינא. מכל מקום קאמר הכא טעמא אחרינא משום דאיכא נפקותא מיהא במקדש דליכא שבות, ואפילו הכי אסור משום האי סברא דקאמר רב יוסף.⁴

לפי התוספות רב יוסף לא חלק על נימוקו של רבה, מאחר שרבה נימק כך גם בנוגע ללולב שלא ניטל בשבת ושאין תוקעים בשופר בשבת ו"ליכא טעמא אחרינא", ונראה שכוונת תוספות לומר שרב יוסף לא אמר טעם אחר. בתלמוד הירושלמי (שופר – ראש השנה ד, א; לולב – סוכה ג, יא; ראש השנה ד, ג) נאמרו נימוקים אחרים מדוע אין תוקעים בשופר בשבת, ומדוע לא נוטלים ארבעה מינים בשבת. בנוגע למקרא מגילה אמר רב יוסף נימוק נוסף, שענייניהם של עניים נשואות למקרא מגילה, ואם יקראו את המגילה בשבת העניים יפסידו את המתנות שנועדו להם בפורים.⁵ לפי תוספות יש נפקא מינה בין הנימוק של רבה לנימוק של רב יוסף. במקדש אין איסור שבות (פסחים סה ע"א), והיה אפשר לתקוע בשופר בשבת במקדש כי אין חשש שיטלטלו את השופר ארבע אמות ברשות הרבים. כמו כן, לפי רבה אפשר לקרוא מגילה במקדש בשבת.⁶ אך לפי טעמו של רב

³ נימוקו של רבה מופיע גם בגמרא (פסחים סט ע"א) בנוגע להזאה על טמא מת שהיום השביעי שלו חל בשבת שבערב פסח, ואם לא יטהר לא יוכל לעשות קרבן פסח. בגמרא (ביצה יז ע"ב–יח ע"א) רבה נימק כך מדוע אין טובלים כלים בשבת, ורב יוסף אמר שהטעם הוא גזרה משום סחיטה.

⁴ הרב חיים עוזר גרודזנסקי (שו"ת אחיעזר, ג, בסוף המסכתות) נשאל על ידי הרב שלמה הכהן מווילנה (מחבר פירוש חשק שלמה – בסוף המסכתות), שהרי אסור להיכנס לבית המקדש באפונדתו, כאמור בירושלמי (ברכות ט, ה): "תני לא יכנס אדם בהר הבית במנעלו ובאבק שעל רגליו ומעותיו צרוּרין בסדינו ואפונדתו עליו מבחוץ, מה טעם? שמור רגלך כאשר תלך אל בית האלהים". ואם כן, איך יש מקום לחשוב שיתנו צדקה לעניים במקדש? התשובה: "אטו המקום גורם? ומה שענייניהם נשואות למקרא מגילה, היינו לפי שקורין גוברים מעות פורים, אבל לא שמקום הקריאה גורם שיהי' שם הגביה". מלבד זאת "עיקר הביזיון שאמרו שהוא לסחורה, מה שאין כן בתוך כיסו ויחלק שם לצדקה. איזה בזיון יש, דהכל יודעים דנותנים שם מעות פורים".

⁵ התוספות (כט ע"ב ד"ה והלכתא) כתבו שבמחלוקת בין רבה לבין רב יוסף הלכה כרבה. ראה גם בדברי התוספות (קידושין ט ע"א ד"ה והלכתא; בבא בתרא קיד ע"ב ד"ה והלכתא).

⁶ הרב חיים גריינמן (חידושים וביאורים, ד ע"ב ד"ה רב יוסף) הסתפק בדברי התוספות, שלומדים מהם שלפי רבה קראו מגילה בשבת במקדש. לפיו אין מגילה דומה לשופר וללולב, כי בראש השנה ובסוכות החג נשאר במקומו גם אם עוקרים את המצווה במדינה, ואילו בנוגע לקריאת מגילה הקדימו לקרוא ב"ד באדר, ואז: "שפיר יש לומר שלא חלקו ואף במקדש הקדימוהו ל"ד, ובפשוטו כל אנשי ירושלים חייבים בקריאה של ערב שבת ולא כל כמינה דיחיד לומר שישמענה למחר במקדש וממילא ליכא מחויבים בקריאת ט"ו, וגם מסתברא דלא לעשות אגודות אגודות אע"ג דשמחה אינה נוהגת אלא בזמנה, וצ"ע". אך נראה שעניי ירושלים ישמעו ביום שישי י"ד באדר במקומם, ואילו במקדש יקראו בכל זאת בשבת

יוסף, מאחר שהעניינים לא יוכלו לקבל מתנות לאביונים בשבת, גם במקדש לא קראו מגילה בשבת אלא ביום שישי.⁷

גם לפי רש"י ייתכן שתהיה נפקא מינה בין רבה לרב יוסף. רש"י (ד"ה ויעבירנה) כתב על נימוקו של רבה: "ואפילו לן בשדה ומגילה בידו יש לגזור על הדבר". שדה היא כרמלית, וכנראה הוא לן שם לבד, ומאחר שהמגילה בידו אין כל חשש שהוא יטלטל ארבע אמות ברשות הרבים, ובכל זאת לפי רבה זו גזרה גורפת ולכן לא יקרא בשבת. אך לפי רב יוסף, אם הוא לן לבד בשדה ואין שם עניינים, הוא יכול לקרוא מגילה בשבת.⁸

נראה להסביר עוד מדוע נימוקו של רב יוסף הוא תוספת לנימוק של רבה. נימוקו של רבה אינו מצביע על פסול מהותי בתקיעה בשופר, בנטילת הלולב או בקריאת המגילה בשבת. הסיבה שלא עושים פעולות אלו בשבת היא בשל הלכה בהלכות שבת, ובשל נימוק זה אף תיקנו לבטל מצוות עשה מהתורה – שופר ולולב. התקיעה ביום השני של ראש השנה או נטילת הלולב מהיום השני של סוכות משמרות את זכרה של המצווה, אך הן אינן תחליף ליום שהתבטלה בו המצווה מהתורה. מקרא מגילה הוא מצווה מדרבנן, ולכן חכמים יכלו לקבוע באילו ימים יקראו חוץ מהימים המקוריים – י"ד או ט"ו באדר, והם גם יכלו לקבוע שבשנה שפורים חל בה בשבת אין קוראים מגילה כלל. יוצא אפוא שרבה רק הסביר בדבריו מדוע אין קוראים מגילה בשבת.⁹

ט"ו באדר. לא שייך כאן המושג "לא פלוג", כשם שאין "לא פלוג" כשתוקעים בשבת במקדש בראש השנה ומחוץ למקדש אין תוקעים. מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא ("בענין פורים שחל להיות בשבת", מנחת אברהם, א, עמ' קטז–קכב; ימי הפורים, עמ' 159) שאל: הרי תושב ירושלים כבר יצא ידי חובה מערב שבת, שהרי כל המוקפין מקדימים לקרוא כפרזים, ואיך יחויב שוב כשנכנס למקדש? תשובתו היא שדינו של מוקף שקרא ביום שישי י"ד באדר ונכנס למקדש בשבת לא יהיה שונה ממוקף שקרא כפרזי ב"ד באדר וחזר לכרך, ששוב חל עליו דין מוקף, וקורא שוב. מדבריו אפשר להסיק שיש לראות את המקדש כמקום אחר על אף היותו בתוך ירושלים, כשם שעיר פרוזה איננה כעיר מוקפת. נראה לומר על פי דברים אלו שמאחר שעניי ירושלים כבר שמעו את קריאת המגילה ביום שישי וקיבלו את המתנות לעניינים, שוב אין סיבה שלא לקרוא את המגילה במקדש בשבת.

אחרונים הציעו הסברים נוספים. הרב יהושע פלק (פני יהושע, שם) כתב שבשופר ובלולב שהם מדאורייתא יש מקום לטעמו של רבה, כי אנשים יטעו לחשוב ששופר ולולב דוחים שבת, אך מגילה שהיא דרבנן אנשים לא יטעו לחשוב שקריאתה דוחה שבת, ולכן הוסיף רב יוסף טעם אחר. דברים דומים כתבו: הרב אריה לייב (שו"ת אבני מילואים, סי' י); הרב אריה יהודה לייב אלטר (שפת אמת, שם). הרב משה סופר (הגהות חתם סופר, מגילה שם; שו"ת חתם סופר, אבן העזר סי' סד) כתב שרבה ורב יוסף חלקו ביניהם (על פי עירובין קג ע"א), ולפי רב יוסף דווקא בשופר ובלולב – מצוות השייכות לקורבן ולמקדש – התירו במקדש, אבל קריאת מגילה שאין לה שייכות מיוחדת למקדש לא התירו, ולכן הוסיף את הנימוק שעניי העניינים נשואות למקרא מגילה. החתם סופר (שו"ת חתם סופר, אורח חיים סי' קצה) ציין גם את דברי המגן אברהם (אורח חיים סי' תרצב, ס"ק ו) שכתב שעקרונית אפשר לקרוא מגילה לחולים ולזקנים מפלג המנחה, אך אין לעשות כן כשי"ג באדר חל בשבת. "וקצת צריך לעיין, מנא ליה דשייך הכא משום דרבה [שמא יעבירונו ארבע אמות ברשות הרבים] היכא דלא טרידא כולי עלמא כי אם האנושים והחולים דמהאי טעמא לא גזרו על מילה בשבת להר"ן [ראש השנה ח ע"א בדפי הר"ף] עיין שם. ואי משום דרב יוסף 'שעיניהם של עניינים נשואות למקרא מגילה' לא שייך בהקדמה כל שהוא מפלג המנחה ולמעלה". בנוגע להקדמת מקרא מגילה מפלג המנחה ואילך, ראה בהרחבה בשיעור יא: מקרא מגילה ב"ג באדר מפלג המנחה, ב"א–ג באדר, מא' באדר.

במשנה (ב ע"א) נאמר שאם ט"ו באדר חל בשבת, היושבים במוקפות חומה מקדימים לקרוא ביום שישי י"ד באדר. רש"י (ד"ה חל ארבעה) נימק: "שאינן קריאת המגילה בשבת, גזירה שמא יטלנה בידו". זהו נימוקו של רבה. רש"י לא הזכיר את נימוקו של רב יוסף.

הרמ"א (שולחן ערוך, אורח חיים סי' תצ, ט) כתב: "ונוהגין לומר שיר השירים בשבת של חול המועד, ואם שבת ביום טוב האחרון אומרים אותו באותו שבת; וכן הדין בסוכות עם קהלת. ונוהגין לומר רות בשבועות (אבודרהם). והעם נהגו שלא לברך עליהם על מקרא מגילה ולא על מקרא כתובים". הגר"א (שם) כתב שאם המגילות כתובות על קלף, יש לברך. מדוע קוראים את קהלת ושיר השירים דווקא בשבת חול המועד ולא ביום טוב? הגר"א (שם) כתב: "בשבת – שהוא יום כינופיא דאף ביום טוב הווי בשדות,

רב יוסף נימק בדבריו מדוע יש לקרוא ביום אחר: "עיניהם של עניים נשואים למקרא מגילה". זהו נימוק מהותי הנוגע לקריאה במגילה ולקיום מצוות הפורים. חכמים יכלו לקבוע שכשי"ד או ט"ו באדר חלים בשבת לא יקראו מגילה באותה שנה, אך הדבר היה גורם לכך שהעניים היו מפסידים את המתנות לאביונים, משום שנותנים מתנות לאביונים רק ביום שקוראים בו מגילה, ואם אין קוראים יש חשש שגם לא יתנו להם מתנות ביום אחר.

לפי הסברנו, דברי רב יוסף אינם "טעמא אחרינא" במובן של טעם שונה שיש נפקא מינה בינו ובין טעמו של רבה, וכפי שכתבו תוספות. רב יוסף הוסיף והסביר מדוע חכמים לא הסתפקו בביטול מצוות קריאת מגילה כשי"ד או ט"ו באדר חלים בשבת בשל הנימוק שמא יעבירונו ארבע אמות ברשות הרבים. בדבריו הסביר רב יוסף מדוע חכמים קבעו לקרוא מגילה בכל זאת בימים שלפני פורים. לפי משנתנו – ביום שישי, ולפי התוספתא – ביום חמישי, יום הכניסה. הנימוק הוא שהעניים לא יפסידו את המתנות המיועדות להם.

2. רמב"ם: כדברי רבה "ודלא כרב יוסף"

הרמב"ם (הל' מגילה א, יג-יד) פסק:

אין קוראין את המגילה בשבת גזירה שמא יטלנה בידו וילך אצל מי שהוא בקי לקרותה ויעבירנה ארבע אמות ברשות הרבים, שהכל חייבים בקריאתה ואין הכל בקיאין בקריאתה, לפיכך אם חל זמן קריאתה בשבת מקדימין וקוראין אותה קודם השבת... כיצד?... חל יום חמשה עשר להיות בשבת בני כרכים מקדימין וקוראין בערב שבת שהוא יום ארבעה עשר, ובני עיירות קוראין בו ביום שהוא זמנם, ונמצאו הכל קוראין בארבעה עשר.

הרמב"ם נימק את דבריו רק על פי דברי רבה ולא הזכיר כלל את דברי רב יוסף.¹⁰ הרב מאיר הכהן מרוטנברג (הגהות מימוניות שם, אות נ) כתב: "ודלא כרב יוסף דאמר מפני שעניהם של עניים נשואים למקרא מגילה". אכן הרמב"ם לא קשר את יום מקרא המגילה עם נתינת מתנות לאביונים, שהרי פסק כך (הל' מגילה ב, יד):

מצות יום ארבעה עשר לבני כפרים ועיירות ויום חמשה עשר לבני כרכים להיות יום שמחה ומשתה ומשלוח מנות לריעים ומתנות לאביונים, ומותר בעשיית מלאכה ואע"פ כן אין ראוי לעשות בו מלאכה, אמרו חכמים כל העושה מלאכה ביום פורים אינו רואה סימן ברכה לעולם. בני כפרים שקדמו וקראו בשני או בחמישי אם חלקו מעות לאביונים ביום קריאתן יצאו, אבל השמחה והמשתה אין עושין אותה אלא ביום ארבעה עשר, ואם הקדימו לא יצאו. וסעודת פורים שעשאה בלילה לא יצא ידי חובתו.

הרב לוי בן חביב (שו"ת מהרלב"ח סי' לב) הסביר את הרמב"ם:

כתב הרמב"ם בפ"ב מה' מגילה [הל' יד] וז"ל: "בני כפרים שקדמו וקראו בשני או בחמישי אם חלקו מעות לאביונים יצאו". וצ"ע למה כתב "אם חלקו" בדיעבד, ולא אמר מחלקים? וכבר הליץ בעדו הרב בעל מגיד משנה [רמב"ם שם] שלמד כן מהמשנה (ה ע"א) שאמרה "מותרים בהספד ובתענית ומתנות לאביונים", משמע אבל לא חייבין אלא רשאים. ואף פירוש הברייתא כן הוא לדעתו ז"ל עד כאן לשונו.

כמו שכתוב בסוף ראש השנה לה ע"א. מדוע אין חוששים בנוגע למגילות אלו "שלא יעבירונו ארבע אמות"? נראה שמאחר שמדובר במנהג, והנהגים כן קוראים מגילות אלו רק בבית הכנסת, לא חששו לכך, כשם שקוראים בספר תורה.

¹⁰ גם הר"ף (ב ע"ב בדפי הר"ף), והרא"ש (א, ה), פסקו רק את דברי רבה. ראה בדברי הרב נתנאל וייל (קרבן נתנאל שם אות פ).

יש להעיר שהמגיד משנה לא השתמש במילה "בדיעבד" כדי להסביר את דברי הרמב"ם שכתב "אם חלקו מתנות לאביונים ביום הכניסה יצאו". לפי הרמב"ם היום שמחלקים בו מתנות לעניים הוא ב"ד או בט"ו באדר. אם קראו מגילה ביום הכניסה ונתנו מעות לאביונים ביום זה יצאו ידי חובה ואין צורך לתת שוב, אך הרמב"ם לא התייחס לנתינה זו כמצב בדיעבד.¹¹

הרלב"ח שם המשיך להסביר את דברי הרמב"ם:

ונראה לעניות דעתי לומר עוד בטעם זה כתלמיד הדן לפני הרב, שדעת הרמב"ם היא שכיון שהברייתא הזאת הובאה בגמרא לסיועי לרב יוסף והוא חולק על רבה, דאף על גב דלאו חולק ממש הוא אלא שאינו מודה בטעמו, והוסיף יותר דנפקא מינה למקדש דליכא שבות וכדכתבו התוספות, מ"מ לדעת רבה ליכא האי טעמא כלל. ואם כן הבריתא נראה שחולקת עליו. ורבה ורב יוסף הלכתא כרבה.

ואי הכי אית לן למימר שסובר רבה דהאי ברייתא לאו לחיובא היא, אלא רשאים קאמר, כדקאמר במתניתין "מותרים" וכיון דלאו לכתחלה היא האי טעמא לא מקדימין מקרא מגילה מחמתיה קודם השבת. ואף על גב דבגמרא איתניה לסיועי לרב יוסף, איברא דהכי הוא כפי פשטא. אבל רבה אית ליה האי פירוקא, וכיון דהבריתא לא הויא תיובתיה כפום האי פירושא אית לן למפסק כוותיה. זה נראה טעמו של הרמב"ם.

לפי הרלב"ח, הרמב"ם הבין שרב יוסף לא חלק על רבה, אלא שהוא אינו מודה שזה הטעם לכך שאין קוראים מגילה בשבת. אך רבה חלק על רב יוסף, ולפיו הברייתא האומרת שיש לתת מתנות לעניים ביום קריאת המגילה אינה הוראה מחייבת אלא אפשרות, ומאחר שבמחלוקת רבה ורב יוסף הלכה כרבה יש לפסוק כמותו.¹²

הרב אברהם די בוטון (לחם משנה שם) סבר שהרמב"ם פסק כך מאחר שכשאפשר לחלק מתנות לעניים ביום י"ד או ביום ט"ו ואין מגבלה בשל השבת, אפשר לחלק גם ביום שהקדימו לקרוא בו, ואם לא נתנו אז יתנו ביום הפורים. אך כשחל ט"ו בשבת אי אפשר לחלק בשבת, רק ביום שישי שמקדימים אליו, ולכן אמר רב יוסף שבשל העובדה שענייניהם של עניים נשואות למקרא מגילה יש להקדים את הקריאה ליום שישי, י"ד באדר.

נראה להסביר את דברי הרמב"ם באופן הבא: הרמב"ם לא פסק כלל את דברי רב יוסף בהקשר של הקדמת מקרא מגילה ליום שישי כשט"ו באדר חל בשבת, מאחר שלפיו רב יוסף לא עסק בשאלה מה היא הסיבה בגללה מקדימים את קריאת המגילה ליום שישי, אלא בתוצאה מעשית שיש להקדמה זו. אומנם דברי רב יוסף נזכרו בגמרא לאחר דברי רבה, ונראה שאף דבריו מתייחסים לשאלה מדוע אין קוראים מגילה בשבת, אך רב יוסף לא אמר דבר משל עצמו. רב יוסף ציטט את התוספתא,

¹¹ הרחבה בענין זה ראה בשיעור ט: יום מקרא מגילה, מתנות לאביונים וסעודת פורים.

¹² יש המפרשים שרבה ורב יוסף חלקו במחלוקת עקרונית. כשט"ו באדר חל בשבת, הזמן הקבוע לקרוא מגילה נשאר ביום ט"ו, אך בשל חששו של רבה מקדימים את זמן קריאת המגילה ליום שישי י"ד באדר, ואין זה נקרא זמנו, אם כי נוהגים בו כאילו הוא זמנו. לפי רב יוסף אפשר לומר שבשל הטעם שענייניהם של עניים נשואות למקרא מגילה, התקנה לאותה שנה היא שהזמן הקבוע הוא ביום שישי י"ד באדר ולא בשבת כלל. למחלוקת זו מספר השלכות: א. מה הדין אם יחיד בעיר מוקפת חומה שכח לקרוא מגילה ביום שישי י"ד באדר, האם קורא בשבת בט"ו? לפי רבה לא גזרו על יחיד שמא יעבירונו, ולכן זהו זמנו ויכול לקרוא. לרב יוסף אין זה זמנו ולכן לא יכול לקרוא. ב. האם בן עיר מוקפת חומה יכול להוציא ידי חובת קריאה בן כפר כשקוראים מגילה ביום שישי י"ד באדר? לרבה אין זמנם שווה ולא יוכל להוציא, ולרב יוסף י"ד שחל ביום שישי הוא הזמן של כולם. בשאלות אלו ואחרות דנו הרב יהודה אריה לייב אלתר (שפת אמת, ד ע"ב); הרב יעקב משה חרל"פ (בית זבול ג, סי' יז-יט); הרב צבי פסח פרנק (מקראי קדש, פורים, עמ' קע-קעו).

כאמור בגמרא (ד ע"ב): "אמר רב יוסף: מפני שעניניהם של עניים נשואות במקרא מגילה". המשפט השלם בתוספתא הוא: "...אע"פ שאמרו מקדימין ולא מאחרין, קורין את המגלה וגובין ומחלקין בו ביום, שאין עניניהם של עניים נשואות אלא ליום מקרא מגילה". נוסח התוספתא בגרסה שבגמרא הוא: "הואיל ואמרו שכפרים מקדימין ליום הכניסה – גובין בו ביום ומחלקין בו ביום, מפני שעניניהם של עניים נשואות במקרא מגילה". רב יוסף ציטט את התוספתא, אך התוספתא עצמה לא עסקה בשאלה מתי קוראים מגילה כש"ו באדר חל בשבת. מה שנאמר בתוספתא הוא שמתנות לעניים נותנים ביום שבו קוראים מגילה. דברי רב יוסף באו לומר שמכיוון שלפי רבה מקדימים את קריאת המגילה ליום שישי, יש לתת מתנות לעניים ביום זה כי כך נהוג ומקובל.

הברייתא שמצוטטת בדברי רב יוסף, "שעניניהם של עניים נשואים למקרא מגילה", אינה הסיבה שמקדימים את קריאת המגילה לשבת, אלא כאמור זו התוצאה הנובעת מכך. דברי רב יוסף הם לא נימוק נוסף מדוע אין קוראים בשבת, והם גם לא נימוק מדוע מקדימים לקרוא ביום חול אם השבת חלה ב"ד או ב"ט באדר. כוונת דבריו היא שאם אין קוראים מגילה בשבת שמא יעבירו ארבע אמות ברשות הרבים כדברי רבה, וחכמים לא ביטלו לחלוטין את מצוות מקרא מגילה כש"ד או כ"ו באדר חלים בשבת אלא הקדימו את הקריאה ללפני שבת, אזי גם את המתנות לאביונים יש להקדים ליום שקוראים בו את המגילה, כי עניניהם נשואות למקרא מגילה.

במשנה (ה ע"א) נאמר שאם מקדימין לקרוא מגילה בימי הכניסה "מותרין ב... מתנות לאביונים". רב יוסף חידש שכשפורים חל בשבת והקדימו לקרוא ביום שישי, יש חובה לתת מתנות לעניים ביום זה ולא רק המלצה, כי עניניהם של עניים נשואות למקרא מגילה, ונוסף על כך אי אפשר לתת ביום י"ד או כ"ו באדר כשהם בשבת. זאת בשונה ממקרה ש"ד או כ"ו באדר חלים ביום שישי, ואם בני הכפרים הקדימו וקראו ביום חמישי, יום הכניסה, הם יוכלו לתת מתנות לאביונים ביום שישי, ביום פורים עצמו. כך הסביר הרב לוי בן חביב (שו"ת מהרלב"ח סי' לב):

נראה דבנושא שלפנינו יסבור הרב דחייבים במתנות לאביונים ב"ד עם קריאת המגילה, ודוקא לבני הכפרים שמקדימים ליום הכניסה, כתב הרב [הרמב"ם הל' מגילה ב, יד] "אם חלקו..." משום דביום הפורים עצמו יכולין לחלק, ולפירושו דוקא רשאין להקדים ולחלק ביום הכניסה ולא חייבין. אמנם בכאן דביום החיוב עצמו שהוא כ"ו אי אפשר להם לחלק מעות, ודאי חייבים לחלק ביום קריאת המגילה.

רב יוסף היה גבאי צדקה (בבא קמא צג ע"א, ורש"י ד"ה רב יוסף), ודבריו בנוגע לכך שיש לתת מתנות לעניים ביום שקוראים בו את המגילה היו ביטוי לדאגה שעניים לא יפסידו את המתנות המיוחדות שניתנות להם בפורים.¹³ בגמרא (ז ע"א) נאמר שרב יוסף הוא זה שפירש את כוונת הפסוק בנוגע למשלוח מנות ולמתנות לאביונים:

ומתנות לאביונים. תני רב יוסף: "ומשלוח מנות איש לרעהו" (אסתר ט, כב) – שתי מנות לאיש אחד. "ומתנות לאביונים" (שם) – שתי מתנות לשני בני אדם.¹⁴

¹³ על רב יוסף מסופר שקיבל כסף כדי לחלק לעניים (בבא קמא צג ע"א; בבא בתרא ח ע"א). רב יוסף אמר על עצמו "אנן יד עניים אנן" (בבא קמא לו ע"ב). הוא דרש פסוק שהוראתו עשיית מעשי חסד (בבא מציעא ל ע"א).

¹⁴ רב יוסף אמר גם (פסחים סח ע"ב): "הכל מודים בפורים דבעינן נמי 'לכם' [= יש בו מצוות שמחה במאכל ומשתה]. מאי טעמא? 'מי משתה ושמחה' כתיב ביה".

ב. ירושלמי: עיניהם של עניים תלויות ב"ד ובט"ו באדר

בתוספתא (א, ד) נאמר: "שאינן עיניהם של עניים נשואות אלא ליום מקרא מגילה" – בזמנה ב"ד או בט"ו באדר, או ביום הכניסה ב"א–י"ג באדר. בירושלמי (א, א) נאמר אחרת:

תני בשם רבי נתן: כל החדש כשר לקריאת המגילה. מה טעמא? "והחדש אשר נהפך להם מיגון לשמחה" אמר רבי חלבו: ובלבד עד חמשה עשר... הדא דאת אמר לקריאת המגילה, אבל לעשות סעודה אינן עושין אלא בארבעה עשר ובחמשה עשר.¹⁵ ואין מחלקין לעניים אלא בארבעה עשר ובחמשה עשר. אין עיניהם של עניים תלויות אלא בארבעה עשר ובחמשה עשר.

לפי דברי רבי נתן אפשר לקרוא מגילה כל החודש, ורבי חלבו הגביל עד פורים. אבל סעודה ומתנות לאביונים אפשר רק ביום י"ד או ט"ו באדר. לא מופיע בירושלמי הנוסח שבתוספתא: "עיניהם של עניים נשואים למקרא מגילה", אלא מופיע: "עיניהם של עניים תלויות בארבעה עשר ובחמשה עשר", וזה לאחר שצוין שמחלקים מתנות לעניים רק ב"ד או בט"ו באדר. הביטוי: "אין... אלא..." משמעו שרק בתאריכים אלו מחלקים מתנות לעניים, כי רק בהם מצפים העניים לקבל את המתנות שלהם. לפי הירושלמי גם אם הקדימו וקראו מגילה ביום הכניסה, את המתנות לעניים מחלקים ב"ד או בט"ו באדר. אולם במשנה (ה ע"א) שנזכרה גם בירושלמי (א, ה) נאמר: "אע"פ שאמרו מקדימין ולא מאחרין, מותרין ב... מתנות לאביונים".

בירושלמי (א, ג) נאמר שמקדימים לקרוא מגילה ביום הכניסה, ולא נזכר כלל בירושלמי החשש: "שמא יעבירו ד' אמות ברשות הרבים".¹⁶ עוד נאמר בירושלמי (שם ב) שמאז שקובעים חודשים על פי החשבון אין מצב שיום י"ד באדר יהיה בשבת:

אמר רבי יוסה: לית כאן חל להיות בשני, ולית כאן חל להיות בשבת. חל להיות בשני – צומא רבא בחד בשובא. חל להיות בשבת – צומא רבא בערובתא.

אם יום י"ד באדר יהיה ביום שני, יום כיפור שאחריו יהיה ביום ראשון. ואם יום י"ד באדר יהיה בשבת, יום כיפור שאחריו יהיה ביום שישי. חכמים לא רצו שיום כיפור יהיה סמוך לשבת, כדי שלא יהיו שני ימים רצופים שאי אפשר לעשות בהם מלאכות חמורות, ולכן קבעו את לוח השנה באופן כזה שלא ייווצר מצב כזה. סתם רבי יוסי בירושלמי הוא רבי יוסי בר זבידא, שהיה אמורא ארץ ישראל בדור החמישי. זהו הזמן שהלל נשיאה פעל בו וקבע בו את לוח השנה (רמב"ן, ספר הזכות גיטין מט ע"א; ספר המצוות, מצוות עשה קנג). אשר כל כן ייתכן שהוא אמר דברים אלו בעקבות תקנת הלל נשיאה, אך הוא בכל זאת התייחס גם למצב שבו יום י"ד באדר חל בשבת. בירושלמי (ד, ג) נאמר שאם ט"ו באדר חל בשבת, אין לקרוא מגילת אסתר בשבת מסיבה אחרת:

רב נחמן בר יעקב בעי: הגע בעצמך שחל ט"ו להיות בשבת, לקרות במגילת אסתר אין את יכול שאין קורין בכתבי הקודש אלא מן המנחה ולמעלה.

בירושלמי מדובר על כך שיום ט"ו באדר חל בשבת. לא נזכרת האפשרות שיום י"ד באדר יהיה בשבת. בזמן רב נחמן בר יעקב כבר קבעו חודשים על פי החשבון ולא על פי ראיית הלבנה על ידי עדים. גם

¹⁵ על זמן סעודת פורים כשפורים חל בשבת ומקדימים את מקרא המגילה, ראה בהרחבה בשיעור יב: זמן הסעודה בפורים משולש. על האפשרות לפרוס מפה ולקדש כשסעודת פורים היא ביום שישי, ראה בספרי: "פורס מפה ומקדש בערב שבת ובפורים", באר יהודה – פסחים, עמ' 281–296.

¹⁶ גם בנוגע לשופר ולארבעת המינים לא נזכר טעם זה בירושלמי. הרחבה בעניין זה ראה בספריי (לעיל הערה 2).

בבבלי (שבת קטז ע"ב) נזכר שאין קוראים בכתבי הקודש בשבת אלא מן המנחה, אם כי לא נזכר שם שזו הסיבה לכך שאין קוראים מגילת אסתר בשבת. הטעם שתיקנו לקרוא בכתובים רק משעת המנחה הוא כדי שלא לבטל את הדרשה השבועית שהיו אומרים בבוקר. מכל מקום, לא נזכר בירושלמי חשש לטלטול המגילה ברשות הרבים או שהעניינים ייפגעו ולא יקבלו את המתנות לאביונים.

נראה שדברי הירושלמי הם הבסיס לדברי הרמב"ם (הל' מגילה ב, יד) שציינו לעיל:

מצות יום ארבעה עשר לבני כפרים ועיירות ויום חמשה עשר לבני כרכים להיות יום שמחה ומשתה ומשלוח מנות לריעים ומתנות לאביונים.

לפיו מתנות לאביונים מחלקים רק ב"ד או בט"ו באדר, מפני שכאמור בירושלמי (א, א): "אין עיניהם של עניים תלויות אלא בארבעה עשר ובחמשה עשר". לעיל ציינו את דברי הרלב"ח שהסביר שגם לפי הרמב"ם נותנים מעות לעניים ביום שישי י"ד באדר, וזה תואם גם כן לדברי הירושלמי הללו. אך הרב יוסף קאפח (רמב"ם הל' מגילה שם) חלק על הרלב"ח, ולפיו מדברי הרמב"ם משמע שרק את מקרא המגילה מקדימים ליום שישי י"ד באדר, ואת כל שאר המצוות, ובהן גם מתנות לאביונים, יש לעשות בשבת ט"ו באדר. העניינים לא יפסידו מכך משום שאין חובה לתת כסף כמתנות לאביונים, אפשר לתת תבשיל או אוכל כדברי הרמב"ם (שם טז). יש להוסיף עוד שהרמב"ם כתב שאת המתנות לאביונים יש לחלק ב"ד באדר או בט"ו באדר, ומכאן שאם י"ד באדר חל בשבת, את המתנות לאביונים יתנו ביום זה.

סיכום

כשי"ד או ט"ו באדר חלים בשבת, מקדימים את קריאת המגילה ליום שישי. רבה נימק שיש חשש שמא יהיה מי שירצה ללמוד מאדם בקיא את הקריאה, יוציא את המגילה ויטלטלה ארבע אמות ברשות הרבים. כך נימק רבה גם את הגזרה שאין תוקעים בשופר בשבת ואין נוטלים את ארבעת המינים בשבת.

בהקשר של קריאת מגילה בשבת, אמר רב יוסף: "שעיניהם של עניים נשואים למקרא מגילה". תוספות כתבו שרב יוסף הוסיף על דברי רבה נימוק נוסף, ויש נפקא מינה ביניהם בנוגע לקריאת מגילה במקדש. לפי רבה אין חשש שיטלטלו בבית המקדש, ועל כן במקדש יקראו בשבת, ואילו לפי רב יוסף אם יקראו במקדש בשבת עניים יפסידו את המתנות. לדברינו רבה הסביר מדוע אין קוראים בשבת, ורב יוסף הסביר שחכמים לא הסתפקו בביטול מצוות קריאת מגילה כשי"ד או ט"ו באדר חלים בשבת בשל הנימוק שמא יעבירו ארבע אמות ברשות הרבים, אלא הוסיף שחכמים קבעו לקרוא מגילה בכל זאת בימים שלפני פורים כדי שהעניים לא יפסידו את המתנות המיועדות להם. הרמב"ם כתב רק את הנימוק שאמר רבה ולא הזכיר כלל את דברי רב יוסף. הגהות מיימוניות כתב באופן ברור שהרמב"ם לא פסק כרב יוסף. לדברינו, הרמב"ם הבין שדברי רב יוסף צוינו בגמרא לא כנימוק נוסף מדוע אין קוראים בשבת, אלא כאמירה יישומית בעקבות דברי רבה. מאחר שלא קוראים מגילה בשבת ומקדימים את קריאתה ליום שישי, חובה להקדים גם את מתן המתנות לאביונים ליום שישי. הוא ציטט את התוספתא: "עיניהם של עניים נשואים למקרא מגילה". אמירה זו נזכרה לגבי בני הכפרים שהקדימו לקרוא בימי הכניסה, שם נאמר שמותר להקדים ולתת מתנות לאביונים גם כן ביום הכניסה כי עיניהם של עניים נשואות למקרא מגילה, אבל אפשר גם לתת מתנות לעניים בו ביום, כמו למשל כשפורים חל ביום שישי. אך רב יוסף דיבר על פורים שחל בשבת, ובמצב כזה אי אפשר לתת בו ביום. הוא צטט את דברי התוספתא כדי לומר שאם פורים חל בשבת

ומקדימים את קריאת המגילה ליום שישי, חייבים לתת מתנות לאביונים ביום שישי, ביום שקוראים בו את המגילה, כי אי אפשר לתת להם את המתנות בשבת.

בירושלמי נאמר שמחלקים מתנות לעניים בי"ד או בט"ו באדר בלבד, כי עיניהם של העניים תלויות לקבל את המתנות רק בימים אלו. גם כשהקדימו וקראו בימי הכניסה, את המתנות לעניים יתנו בימי הפורים. נראה שהרמב"ם פסק כירושלמי בנוגע למתנות לאביונים, ויש לקיים מצווה זו בי"ד באדר או ט"ו באדר גם שהם חלים בשבת באמצעות מתן תבשיל או אוכל. מבין כל מצוות פורים, רק את מקרא המגילה מקדימים לפני שבת.